

БУТТЯ НА МЕЖІ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА МАЛОЇ ПРОЗИ В. ВИННИЧЕНКА ТА Ю. ГУДЗЯ

*"Та поміж усіх слів незвичайним
залишається ціле життя..."*

Ю. Гудзь

У статті проаналізовано екзистенційну проблематику художніх творів В. Винниченка та Ю. Гудзя. Проблема буття є основою творчості цих письменників, тому крізь призму жанрових різновидів окреслюється система, в якій зображується людина, її психіка й поведінка в певних життєвих ситуаціях.

Ключові слова: *релігійний та атеїстичний екзистенціалізм, модернізм, постмодернізм, віра, буття, існування, людина, особистість, поведінка, свобода, художній прийом.*

В статті проаналізовано екзистенціальну проблематику художественных произведений В. Винниченка и Ю. Гудзя. Проблема бытия является основой творчества этих писателей, поэтому сквозь призму жанровых разновидностей вырисовывается система, в которой изображается человек, его психика и поведение в определенных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: *религиозный и атеистический экзистенциализм, модернизм, постмодернизм, вера, бытие, существование, человек, личность, поведение, свобода, художественный прием.*

The article deals with the existential problems of artistic works of V. Vynnychenko and Yu. Hudz'. The problem of existence is the basis of works of these writers, therefore through the prism of genre versions is developing such system in which the depicted person, his/ her state of mind and behavior in certain situations are represented.

Key words: *religious and atheistic existentialism, modernism, postmodernism, faith, life, existence, person, personality, behavior, freedom and artistic method.*

Буття на межі – одна із провідних тем у філософії та літературі ХХ століття. Ця екзистенційна проблема пов'язана зі становленням модерного способу відображення дійсності та формування нових художніх прийомів змалювання особистості. Однак упродовж ХХ століття естетичні відкриття в цій царині змінювалися. Особливо виразно це простежується, якщо порівнювати художні практики письменників початку та кінця ХХ століття – очевид-

ним стає, що проблема буття людини є актуальною для усіх часів, а от художні способи модифікуються та увиразнюються.

Актуальність теми статті полягає в тому, що в ній уперше співставляються художня творчість В. Винниченка та Ю. Гудзя крізь призму екзистенціалізму. Жанрові різновиди прози обох письменників дозволяють побачити систему, в якій зображується людина, її психіка й поведінка в певних ситуаціях та у світі вцілому. Важливим для дослідження є проблема співіснування художніх прийомів, утілених у малій прозі В. Винниченка та Ю. Гудзя на початку та в кінці ХХ ст.

За методологічну основу взято праці Ж.-П. Сартра, К. Ясперса, А. Камю, М. Бердяєва, Лесі Українки, В. Винниченка, Ю. Коваліва та інших дослідників.

Об'єктом дослідження обрана мала проза письменників. *Предметом* – особливості екзистенційних мотивів у повісті "Голота" В. Винниченка та "Змовники" Ю. Гудзя.

Мета статті – висвітлити оригінальність трактування екзистенційної проблематики у творчій практиці Ю. Гудзя й В. Винниченка з погляду становлення й формування новітніх способів моделювання дійсності та особистості: модерного – на початку ХХ ст. і постмодерного – наприкінці ХХ ст. Для цього необхідно вирішити ряд завдань: вирізнити та проаналізувати провідні теми у творчості В. Винниченка та Ю. Гудзя; систематизувати та охарактеризувати основні прийоми художнього змалювання особистості у творчості обох письменників; висвітлити спільні й відмінні риси у відтворенні екзистенційної проблематики в прозі В. Винниченка та Ю. Гудзя.

Література ХХ століття в основному присвячена проблемам духовного становлення особистості й відображає людину в ситуації духовного розлому. Ці питання найкраще висвітлені філософами-екзистенціалістами ХХ ст. – у міркуваннях прихильників так званого релігійного екзистенціалізму (К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бердяєв) та атеїстичного (М. Гайдеггер, Ж.П. Сартр, А. Камю). Письменники-екзистенціалісти серед найістотніших причин трагічної невлаштованості людського життя на перше місце висували категорії абсурду буття, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті. *"Для них трагічне начало – ірраціональне, всеохопне ставлення людини до життя, універсальний спосіб буття люди-*

ни в суспільстві, бо світ – абсурдний, ніщо, а існування, екзистенція людини – це "буття для смерті" як єдиної мети й підсумку існування" [Гром'як 2007, 219–220]. Перебування на межі між життям і смертю, між вічністю та минушим, між реальним буттям та абсурдним, вимагає від особистості надзвичайних душевних зусиль та глибокого духовного життя. "Межовий стан" як важливий екзистенціал людського буття інтегрує усі інші, бо фіксує проблематичність, невмотивованість, але водночас і рухливість, динамізм та діалогізм людського існування.

В українській літературі на початку ХХ ст. екзистенційна проблематика була в центрі уваги багатьох письменників. Художні твори В. Винниченка є яскравим прикладом так званого психологічно-соціального екзистенціалізму, сконцентрованого на проблемах буття маргінального героя, його стосунків і віри в тих соціальних перешкодах, які не дозволяють йому існувати у гармонії із самим собою. Саме в такі умови поставлені робітники панської економії повісті В. Винниченка "Голота", де витворено "історію скривдженої душі" усіх героїв. За словами Лесі Українки, "В. Винниченко взяв об'єктом свого спостереження великий натовп людей, 12 осіб робітників економії, та зате всього його вивчив і розчленив, і вияснив особистість кожного члена в її сутності і в її ставленні до оточуючих..." [Українка 1989, 255]. У цьому творі автор зосереджує увагу не на подіях, а на переживаннях та думках робітників, і все це відбувається в глибині свідомості кожного із них.

Живучи в нестерпних умовах, вони є приреченими, тому виникають такі питання: "... що ти (Трохим. – М.Я), або я (Юхим. – М.Я)?.. Для чого ти живеш, для чого я... (...) До чого? Навіщо?.. Кому воно, нащо воно?.. А для чого живе воно (Маринка. – М.Я)" [Винниченко 1989, 272–273]. У хаосі невизначеності, всезагальної відчуженості, пошуку життєвого шляху людина стає самотньою, роздвоєною і дезорієнтованою. Герої В. Винниченка намагаються знайти ту опору, відштовхуючись від якої можна знайти орієнтири у житті. "А от як... приміром... скажуть... мені знайти таку точку...свою...значить точку... таку точку, щоб... як жить..." [Винниченко 1989, 274].

Усі ці прості, неписьменні, гнані й затуркані працею та бідною робітники "чорної кухні" поміж собою постійно міркують про

добро, правду, Бога. Озлоблений життям Трохим звертається до дівчини Саньки з риторичним питанням крику душі: *"А тобі Бог багато дав, хоч ти свята та Божжа?"*. Натомість старий дід Юхим апелює до нього з такими словами: *"Ні, ти, Трохиме, не смійся. У Бога, брате, треба вірити. Бо наш брат – без віри в Бога одна худоба і більше нічого. Без Бога наш брат – не чоловік"* [Винниченко, 1989, 272]. Попри всю безглуздість життя людини у світі, їй завжди була потрібна певна осмисленість, тому за абсолютну й вищу основу вона обирає Бога. За К. Ясперсом, свобода людини розглядається як покірність Божій волі, та ж людина, яка хоче отримати реальну свободу, насправді отримує життя без мети. Окрім того, в процесі свого існування кожна особистість орієнтується на авторитети: без авторитету (яким і виступає найчастіше Бог) узагалі неможливе людське існування.

Людина своїм вчинками (діями) створює певний образ людини, який вона обирає, бо, обираючи себе, вона обирає людину взагалі. Як стверджує Ж.-П. Сартр, людина своїм вчинком штовхає на той чи інший шлях життя не тільки себе саму, а й усе людство. Натомість атеїстичний екзистенціалізм виходить із положення "Бога немає", а тому людині все дозволено. Інакше кажучи, людина живе у світі, де віру та надію втрачено, а тому людині треба жити без вищого сенсу та благодаті. З точки зору Ж.-П. Сартра, А. Камю та інших атеїстичних екзистенціалістів, це означає, що людина покинута, безпорадна, тому що ні в собі, ні зовні їй немає на що спертися, у неї немає і не може бути жодних виправдань. У результаті, якщо існування передує сутності, то посиленням на раз і назавжди дану людську природу нічого не можна пояснити. Це означає, що немає детермінації сутності людини. Турбота, страх, тривога, совість, рішучість та інші модуси людської екзистенції (існування) визначаються тільки через "ніщо" – смерть, вони є, власне кажучи, різними способами дотику з "ніщо"; руху до нього, або втікання від нього кожної людини.

Принцип сартрівського екзистенціалізму: людина відповідає не тільки за себе, але й за інших людей. З точки зору Ж.-П. Сартра, істина осягнення людини як себе самої це: *"Cogito, ergo sum"* ("Я мислю, отже, я існую"). Дух набуває сили буття в кожній людині. Проте в *"cogito"* людина відкриває не

тільки себе саму, а й інших людей. Інакше кажучи, через "Я мислю" людина осягає себе перед іншою особою, тобто інша людина осмислюється нею, як і вона сама. Так само й герой повісті "Голота" В. Винниченка, дід Юхим розмірковує вголос перед своїми товаришами: *"– Да-а... розум – велике діло. Коли б я з розумом крав, то й по тюрмах не сидів би. Коли хочеш красти, то вже крадь так, щоб хоч і в тюрмі посидіти, так уже потім і пожити. Крадь у того, хто багато має, а ще краще, хто сам краде"* [Винниченко 1989, 272]. А кругла сирота Маринка, *"що впивалась просто в кожне слово, раптом почервоніла вся, сміливо підняла на діда свої злякані очі і промовила: – Я тепер вже нікого не буду боятися. Я вже тепер... Я не боюсь..."* [Винниченко 1989, 273]. Так і вийшло, що Маринка, увібравши 65-літній досвід діда Юхима, відважилась на крадіжку "миндалі" у паничів. Звідси й виходить, що для того, щоб з'ясувати будь-яку істину про себе саму, людина повинна пройти через іншого, як у творі бідна сирота перейняла негативний досвід діда. Саме дід Юхим був необхідний Марині для розуміння власного існування та для її самопізнання.

Для екзистенціаліста в людини немає сутності для її існування – усвідомленого особистісного буття. Це означає, що людина спочатку існує (з'являється і займає місце в матеріальному світі), а тільки потім "формується" – входить у сферу справжніх сутностей і смислів. З точки зору екзистенціалістів, людина тому й не піддається науковому визначенню, що вона спочатку нічого собою не становить, позбавлена будь-якої природи, що визначає її індивідуальне, особистісне буття. Людина стає людиною лише пізніше.

Людина є лише тим, що вона сама із себе "ліпить". Вона є так званим "проектом" самої себе, і вона існує лише настільки, наскільки сама себе здійснює. Тобто людина вступає в життя й сама визначає свій образ, поза яким нічого немає. Тільки дійсність береться до уваги. Боягуз відповідальний за своє боягузтво, брехун за свою брехню і т. д. Інакше кажучи, людина сама творить себе й своє життя. Саме вона сама стає боягузом, брехуном, негідником... У цьому сенсі слід прислухатися до екзистенціалістських філософів, що підкреслюють відповідальність людини за свої вчинки у житті.

Один із героїв твору В. Винниченка *"Голота"* – Юхим – спочатку штовхає Килину на вчинок, що перечить її моралі: *"Одним словом, дівко... Живи, поки можеш жити... Та й плюнь на все! Один раз живеш, так хоч раз же й гуляй!"* [Винниченко 1989, 330], а потім застерігає: *"...Килино, не ходи... Од серця тобі говорю... Не треба... Обманить ще... обдурить..."* [Винниченко 1989, 331], водночас, змінює свою думку – кажучи, щоб робила на свій розсуд: *"Як знаєш..."* [Винниченко 1989, 331] і врешті, допомагає його здійснити.

Моральний світ героїв повісті різноплановий, це світ, де паує два рівні правил та моралі. У важких суспільно-побутових умовах антихристиянськими настроями перш за все сповнені люди нижчого суспільного прошарку. Таким чином, автор наповнює одного героя амбівалентністю почуттів, разом з тим герой не завжди зберігає мрію про сакральне й залишається непохитним щодо моральних принципів.

Говорячи про екзистенційні чинники у творчості В. Винниченка, сучасний літературознавець Ю. Ковалів зауважує, що *"письменника постійно бентежила проблема достеменого людського існування, знеціненого механістичною цивілізацією з її часто фальшивими орієнтирами, що привносить загострене чуття безглузлого животіння, породжує метафізичний страх, а відтак зумовлює приголомиливе прозріння онтологічної справжності, потреби невідчужуваної свободи"*. [Ковалів 2004, 107]

З точки зору екзистенціалістів свобода втілюється, по-перше, через розширення й навіть універсалізацію особистої відповідальності і, по-друге, через інтерпретацію своєї діяльності в контексті загального взаємозв'язку та долі людської духовності. Такі філософські принципи екзистенціалізму чітко відтіняють важливу ідею вдосконалення особистості, що сприяє розвитку вільного й гідного суспільного життя.

Наприкінці ХХ ст., у добу постмодернізму, в українській літературі тональність екзистенційної проблематики видозмінюються, скажімо, у творчості Ю. Гудзя з'являються ідеї релігійного екзистенціалізму, який також розглядає питання існування людини. Герої новели *"Змовники"* висловлюють свої думки у формі монологів, в яких вони розмірковують про стосунки між

Богом та людиною, про несправедливе ставлення Господа до близьких їм людей, про проблеми усвідомлення власної смертності. Персонаж-чоловік, пройшовши армійську службу і зазнавши там усю жорстокість та насильство влади над людиною, вирішує знайти відповіді на свої питання в духовній семінарії, де вже його потім звинувачують у вільнодумстві і звідки ледь не виганяють. І, як не парадоксально, саме тоді він усвідомлює: *"У справжньому духовному спілкуванні не буває стосунків на рівні хазяїна-правителя і його рабів... Бо що є основою моєї духовної автономії, як не моя відкритість любові Божій?"* [Гудзь 2001, 133]. Адже існування Бога робить людину істотою незалежною, бо ставлення до Бога визначається не як залежність, а як істинна свобода. Перед Богом, у зверненні до нього, – підкреслює прихильник релігійного екзистенціалізму М. Бердяєв, – людина піднімається і перемагає цей світ. Стосунки між Богом та людиною – таємниця любові, потреби люблячого в любленому. До чого і приходять герой новели: *"...діалог людини і Бога – то завжди таїна любові; люблячий потребує Його любові, яко і Він потребує найглибшого людського почуття"* [Гудзь 2001, 134]. Герой вважає, що треба відмовитися *"від раціональної (й безбожної за своєю суттю) ідеї, що правителем цього світу є Бог"* [Гудзь 2001, 134]. Це взаємний процес, який дає найвищий сенс існування людини. Таким чином, Н. Бердяєв відстоює не тільки божественність людини, але й "людяність" Бога. Бог народжується в людині – і людина піднімається та збагачується, але й людина народжується в Богові – і цим збагачується Божественне життя. Саме тому образ Христа тут є символом, народженням Бога в людині та народженням людини в Богові.

К. Ясперс вважає, що людське існування розкривається в "пограничних ситуаціях" – у станах страждання, боротьби, жорстокості й ворожості світу, в яких живе людина. Смерть близьких людей героїні й стала для неї кризою, що призвела до переосмислення сутності її буття: *"Згадаю, як помирала баба Якилина, й самій жити не хочеться"* [Гудзь 2001, 129].

Під впливом міркувань персонажа твору Йоля втрачає свої сумніви щодо Бога й починає розуміти істину. Фінал новели дуже символічний: герої перетворюються на метеликів: *"Чути шурхіт"*

і шелест: зі згортків, долаючи опір казенного сукна, випручуються тіла і крила двох метеликів, – великих, неймовірно красивих. Скриплять прочинені двері в палату, але нікого за ними нема. Торкнувшись на мить крильми одне одного, метелики вилітають у лікарняний коридор і щезають, ховаються в теплій темряві..." [Гудзь 2001, 135]. М. Бердяєв та інші прихильники релігійного екзистенціалізму підкреслювали, що Бог є Дух, і зустріч з ним можлива лише в духовному досвіді, у свободі, в екзистенціальному спілкуванні, і аж ніяк не в світі об'єктивації, де мають місце відчуженість об'єкта від суб'єкта, поглинання неповторного індивідуального універсальним безособовим і усередненим, детермінація ззовні, закриття свободи й знищення будь-якої оригінальності в думках. Єдиний спосіб розірвати світ об'єктивації – це звільнитися від рабства, прорватися у вічність, здійснити перемогу над буттям. Саме у творчому акті, яким є екстаз, трансцендування, і відбувається, за М. Бердяєвим, звільнення людини від тяжкості світу об'єктивації, оскільки, власне, у творчому акті розривається замкнутість людського існування. Такий процес трансцендування можна й спостерегти на прикладі головних героїв, які, бувши гусінню і шукаючи істину, знаходять її та перетворюються на *"великих, неймовірно красивих"* метеликів, які *"намагаються (чи відмовляються) заново жити..."* [Гудзь 2001, 135]. Відчувши один одного – споріднену душу, герої твору в ході розмови знаходять спільні точки дотику та стають *"змовниками"*.

Людська особистість – це свобода й незалежність щодо природи, суспільства, держави, оскільки вона не детермінована нічим, навіть Богом. *"Якщо Його нема, то людина перетворюється на істоту, цілком залежну від суспільства й держави, від природи й світу, – коли немає Його... І мої відносини з Ним визначаються не рабською залежністю, а моєю і Його свободою"* [Гудзь 2001, 133 – 134] – до такого ж висновку приходять і герої твору Ю. Гудзя.

Ідеї релігійного екзистенціалізму свідчать про те, що людська особистість не є частиною світу, вона співвідносна світу й Богу і детермінує себе стосовно Бога. У цьому внутрішньому ставленні до Бога, зустрічі й спілкуванні з ним, особистість черпає сили для вільного ставлення до світу. Саме Бог є гарантом свободи проти поневолення людини владою природи та суспіль-

ства. А це означає, що людська особистість – це абсолютний екзистенційний центр, оскільки тільки вона має чуттєвість до страждань та радощів. Ніщо інше в об'єктивному світі цим не володіє. Тобто, і для релігійного екзистенціалізму особистість – теж щось унікальне, неповторне, абсолютно незалежне.

Таким чином, для філософії екзистенціалізму немає абстрактної людської природи, сутності людини, незалежної або тої, яка передує існуванню. Саме життєвий досвід кожної людини, її конкретне існування є первинним для цієї філософії. Теорія екзистенціалізму не робить з людини об'єкт, вона завжди виходить з особистості людини як суб'єкта дії. Тим самим філософія екзистенціалізму підкреслює гідність і значимість кожної людської особистості, абсолютної цінності особистості, її справжньої величчї й невід'ємних прав на духовну свободу та гідні умови життя.

Постмодерністська література кінця ХХ ст. зазвичай має розмитий сюжет, звичне читацьке сприйняття руйнується, головний герой відсутній, і вже частіше в його ролі виступає сам автор. Віддзеркаленням такої літератури є творчість Ю. Гудзя, в чітих творах стирається межа між героєм і автором, реальністю і вимислом. Часто автор послуговується своїм життєвим досвідом, відтворює події та близьких йому людей. У новелі "Змовники" він згадує своїх рідних бабусю Якилину та діда Рибака, навіть не змінюючи їхніх справжніх імен. Тут на перший план виходить не подія, а її психологічне підґрунтя, відтворення того, як зовнішні чинники позначаються на почуттях персонажів, на плинності й зміні їх настроїв, переживань. Новела ведеться від імені чоловіка та дівчини Йолі, а на завершення третьою особою стає сам автор, чий голос відчуваємо начебто за лаштунками твору: *"За віконними шибками темно, але в палаті поволі світлішає: щось сіється з невидимого джерела"* [Гудзь 2001, 135] і кожен герой сповнився благодаттю Божою, коли Дух Святий торкнувся серця. *"Торкнувшись на мить крильми одне одного, метелики вилітають..."* [Гудзь 2001, 135]. Адже коли з'являється благодать, тоді серце наповнюється любов'ю.

Відмінності в ідейній будові творів чітко простежуються через різне використання художніх прийомів. У В. Винниченка в повісті "Голота" застосовано нові екзистенційно-аналітичні принципи художнього мислення. Цілісний драматичний сюжет

розгортається через поєднання описів, реплік, діалогів персонажів, цитат, затримок фабульного руху дії й створення екзистенційного конфлікту різними персонажами. В автора на першому місці стоїть динаміка діалогу та вчинку персонажа, а тільки потім виникає моральна оцінка вчинку героя, динамічне письмо, готові змальовані характери персонажів як данина соціально-психологічному письму. У Ю. Гудзя – ж навпаки спочатку розгортається динаміка думки, психологічно-настровеє письмо, в якому вчинок героя виникає і формується після або у процесі роздумів над своїми діями й дійсністю. Це монологічний тип письма, а не динамічно сюжетний, характери героїв подано Ю. Гудзем у процесі становлення, а не готові й застигли, як у В. Винниченка.

Екзистенціалістська філософія – оптимістична, незважаючи на песимістичне забарвлення деяких своїх тверджень. Вона – оптимістична, оскільки вчить, що становлення людини відбувається не тоді, коли особа замикається в собі, ізольована від інших, а коли переслідує будь-яку мету поза собою. У зв'язку з цим саме екзистенціалізм доводить, що людина повинна знайти себе і переконатися, що ніщо не може її врятувати від себе самої. Екзистенціалізм тим самим звільняє людину від усіх надій та ілюзій про те, що вона може стати вільною завдяки чомусь поза себе самої. Саме екзистенціалізм вчить, що кожна людина повинна зробити свій індивідуальний, особливий внесок у спільну творчість і творення спільного життя людей. Тільки в цьому випадку діяльність людей може стати взаємодоповнючою, яка створює єдине ціле замість повторення одних і тих же дій.

1. Винниченко В.К. Краса і сила / упоряд., авт. приміт. Федченко П., авт. передм. І. Дзеверін. – К.: Дніпро, 1989. – 752 с. 2. Гудзь Ю. Замовляння невидимих крил. – Тернопіль: Джура, 2001. – 160 с. 3. Ковалів Ю.І. Подія та синдром В.Винниченка //Юрій Ковалів. Скрипторій. – Біла Церква: Буква, 2004. – 172 с. 4. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка – 2-ге вид., випр., допов. – К.: ВЦ "Академія", 2007 – 752 с. (Nota Bene). 5. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – это гуманізм // Сумерки богів. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319–344. 6. Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. К пониманию нашей эпохи // Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – С. 317–362. 7. Українка Леся. Твори: У 12 т. – Т. 12: Статті. – К.: Книгоспілка, 1930. – С. 265.